

VIRGIL NEMOIANU. COMPARATISM AND THE THEORY OF CULTURE

Iulian Boldea

Prof., PhD, "Petru Maior" University of Tîrgu Mureș

Abstract: Atras de problemele sensibile, de situațiile paradoxale sau de unele aporii ale receptării literaturii, Virgil Nemoianu a ilustrat cu strălucire comparatismul ca disciplină a conexiunilor și analogiilor esențiale dintre literaturi și culturi, din perspectivă diacronică și sincronă, într-un demers ce se revendică, în primul rând, de la o fundamentală nevoie de raționalitate a spiritului critic.

Keywords: Teoria culturii, comparativism, receptare, raționalitate, spirit critic

Virgil Nemoianu este, neîndoielnic, una dintre personalitățile marcante ale criticii literare românești de după al doilea război. Este, de asemenea, o autoritate în domeniul comparatisticii și al teoriei literare, nu doar de la noi, ci și (mai ales) în plan internațional. Conceptul Romantismului Biedermeier e, de exemplu, de neocolit în investigațiile istorico-literare ce analizează evoluția curentului romantic. La fel de fecunde pentru evoluția cercetării literare, în ipotezele și tezele lor, sunt reflecțiile lui Nemoianu despre „teoria secundarului”. Considerând că „literatura și arta nu intră în tiparul ordinii umane: ele țin de iraționalitate și aleatoriu, surpriza și dispersiunea fac parte din însăși esența lor”, Virgil Nemoianu subliniază caracterul secundar al literaturii, în raport cu istoria și politica, pentru care expresia literară încorporează în sine un substanțial germene de „reacționarism”, căci, afirmă criticul și teoreticianul literaturii, „natura progresului în artă și în literatură diferă fundamental de natura progresului istoric /.../ Dezvoltarea istorică nu are (însă) nevoie de răspunsuri ideale sau autonome, ci de neașii empirice ale contradicțiilor”.

Demersul teoretic al lui Virgil Nemoianu deplasează accentul, în mai toate studiile sale, de pe centralitate pe marginalitate, de pe o componentă cu o poziție privilegiată în plan epistemologic, pe una situată pe coordonate ale secundarului. Acest pariu pe secundar, în dauna centralității, pe „reacționarismul” literaturii în dauna „spiritului progresist” al istoriei e argumentat cu minuție, ilustrat cu exemple edificatoare, supus unei analize atente și precise; criticul nu ezită să releve corespondențele, concordanțele și filiațiile între genuri, opere, curente ori concepte ale literaturii, într-un demers ce reunește subtilitatea teoretică și spiritul superior comparatist. De aici și interesul autorului pentru reevaluarea idilei, în Micro-armonia, carte prin care „un gen literar considerat minor capătă demnitate literar-istorică”. Este limpede că această reevaluare și refuncționalizare teoretică a unor toposuri, genuri sau chiar orientări literare este realizată cu instrumentele investigației științifice impecabil însușite, cu o „disciplină conceptuală” proprie „lumii academice occidentale”, cu remarcabilă amplitudine teoretică și cu o percepție atentă a tuturor nuanțelor textului literar. Demersul epistemic al lui Virgil Nemoianu este, în multe privințe, inaugural. Este demersul unui

deschizător de drumuri în teoria literaturii, în discursul comparatistic, în studiul sociocultural. Cărțile sale, informate exhaustiv, cu o solidă armătură conceptuală, mărturisesc o deschidere multidisciplinară remarcabilă. Conceptele, paradigmele culturale, modelele teoretice sunt circumscrise cu un ochi relativizant, într-o tonalitate critică neutră, din care orice exces de interpretare e absent. Nicolae Manolescu are dreptate: „Virgil Nemoianu propune un model de critic fără tradiție în România, dar care pare să ofere deja unele garanții de emulație în viitor”.

Virgil Nemoianu a publicat, înainte de plecarea în străinătate, câteva cărți semnificative, care au avut un impact apreciabil asupra scenei literare românești (*Structuralismul*, 1967; *Calmul valorilor*, 1971; *Utilul și plăcutul*, 1973), chiar dacă notorietatea și consacrarea internațională a autorului au fost determinate, mai târziu, de cărțile publicate în străinătate. *Calmul valorilor* circumscrie, între altele, câteva aprecieri teoretice cu privire la exercițiul criticii literare, relevând și o clasificare a tipurilor de critică literară: critica ziaristică, cea specializată și critica eseistică. Cea din urmă îi pare autorului a presupune un grad apreciabil de comprehensiune a operei literare: „Acest fel de critică se ocupă de profitul pe care opera îl aduce spiritului uman sub diferite aspecte. Este singura formă de critică în care opera poate fi într-adevăr pretext, iar critica devine totuși critică, nu devine amabilă divagație, autobiografie sau cine știe ce. Importanța acestui fel de critică ni se pare că o găsim în aceea că procură literaturii accesul în zona celor mai înalte preocupări umane, stabilind un numitor comun între acestea și ea însăși. Opera literară e integrată într-o istorie a sensibilității, într-o morfologie generală a stilurilor, în seria de peripecii a semnificațiilor transcendente, ea devine episod, începe să vibreze de conținuturi tainice și nebănuite. Aici, mi se va putea spune, critica depășește literatura. Nu știu dacă o depășește, în nici un caz, însă, nici aici, nu o epuizează. Critica nu poate epuiza literatura, iată de ce ideea restituirii integrale a operei de artă este utopică (...). Operația critică este analogă proiectării unei piramide sau unui con în plan, trecerii din tridimensional în bidimensional. De aici și iluzia de «operă deschisă», de profilare nesfârșită a dimensiunilor operei. În realitate, opera este unică, fără să poată fi restituită ca atare, de unde și legitimitatea multiplelor unghiuri de abordare, nici unul satisfăcător.” Evaluarea textului literar este una dintre finalitățile primordiale ale actului critic, demers care, însă, presupune și o dimensiune comparatistă, analogică („O critică este evaluativă numai fiind comparatoare. Pentru ea, opera este un dat care trebuie pus în alte contexte, măsurat, judecat. Aceste contexte pot să fie pur literare: în acest caz opera este plasată în interiorul tradiției literare locale, naționale sau universale și comparată cu alte opere de același fel.”)

În preambulul cărții *Micro-armonia* (1977, trad.rom.1996), criticul își precizează statutul propriei identități culturale, sfâșiată între Est și Vest, între totalitarism și liberalism („Anume încărcături sentimentale și trăiri sociale se văd transportate din estul Europei în Vestul îndepărtat al lumii occidentale și «traduse» acolo sau topite în matrici rațional inteligibile.” În această carte, (cu subtitlul *Dezvoltarea și utilizarea modelului idilic în literatură*), autorul își propune să recupereze critic conformația unui gen multă vreme discreditat, acela al idilei. Idila e considerată model literar, strâns legat de genul pastorealei. Idila este, consideră autorul, „un fenomen specific unei anumite perioade”, un „gen literar considerat minor” care „capătă demnitate literar-istorică”, definindu-se printr-o „viziune stilizată a unei realități ideale”. *O teorie a secundarului* (1989) are subtitlul *Literatură, progres și reacțiune* și dezbate problema caracterului reacționar al literaturii. Reevaluarea conceptului de reacționarism presupune sustragerea lui de sub orice amprenta politică depreciativă: „Literatura și arta nu intră în tiparul ordinii umane: ele țin de iraționalitate și aleatoriu, surpriza și dispersiunea fac parte din însăși esența lor”. Estetismul, care se caracterizează printr-o postură contrariantă față de obiectivările istoricității, e privit de Virgil Nemoianu ca un impuls utopic. Referindu-se la natura și mecanismele progresului estetic, criticul

observă că „natura progresului în artă și în literatură diferă fundamental de natura progresului istoric. În linii mari, o operă de artă poate oferi, prin scilipirile ei, o soluție durabilă crizei istorice subiacente: o operă idilică sau senincomică realizează acest lucru în mod direct, una tragică sau satirică în mod indirect (...). Dezvoltarea istorică nu are (însă) nevoie de răspunsuri ideale sau autonome, ci de negații empirice ale contradicțiilor”. Reacționară prin chiar natura ei, literatura ”poate deveni dușman prin simplul fapt că *este* literatură”. Concluzia cărții e că literatura este secundară pentru că „nu se pot opune cu adevărat istoriei și politicii” (N. Manolescu). Cartea se încheie cu câteva aprecieri despre critica literară și despre raporturile ei cu literatura, în jocul acesta ambiguu principal/ secundar.

Îmblânzirea romantismului (1984, trad.rom. 1998) e o carte ce se refuză unor încercări prea stricte de tipologizare, păstrându-și, cu alte cuvinte, dincolo de aparențele riguros-metodice ale demonstrației, un nucleu ideatic greu de captat în cadrele raționaliste ale unei percepții critice prea stricte. Cartea lui Virgil Nemoianu pornește de la ideea, perfect justificată, a unei dinamici a romantismului, curent literar marcat de o tulburătoare diversitate de teme, procedee, stiluri etc. ce i-au conferit identitatea și timbrul atât de specific în istoria literaturii universale. Această evoluție convergentă, dar și bipolară pare a se constitui în genul proximal al definiției romantismului, aspect notat cu elocventă claritate de critic: „Romantismul se sustrage definirii tocmai din cauza bogatei sale diversități. Poate că mai mult decât alte curente literare, romantismul reflectă varietatea culturii europene. Dar probabil că principala dihotomie a romantismului este opoziția dintre grandioasele fantezii și viziuni ale epocii revoluționare (*high-romanticism*) și reveriile, sentimentalismul și ironiile complicate și decepționate ale perioadei post-napoleoniene. O dată găsit numitorul comun al operelor scrise în aceste perioade, cu siguranță că vom putea vorbi mai convingător despre romantism”. Pornind de la opoziția stabilită în spațiul literaturii germane între așa-numitul *High-romanticism* și fazele „terminale, moderate” ale romantismului, Virgil Nemoianu își propune să radiografieze acest „romantism îmblânzit”, cunoscut și sub numele de „epoca Biedermeier”. Interesant este modul în care *modelul Biedermeier* e regăsit de către cercetătorul comparatist în spații culturale ori literare diverse, observându-se însă că „legătura dintre epocile succesive din literatura germană nu se reproduce identic în toată Europa, și analiza pe care ne-o propunem ar nega de îndată orice încercare de generalizare absolută. Cu toate acestea, abundența și varietatea legăturilor dintre H.R. și literatura germană a anilor 1820-1840, precum și personalitatea complexă a epocii Biedermeier ca perioadă literară și socio-culturală merită o mai mare atenție”. Recurgând la aprecierile unor istorici literari ca Paul Klukhohn, Julius Wiegand, Gunther Weydt și Wilhelm Bietak, criticul notează o serie de caracteristici ale romantismului „îmblânzit”, precum: înclinația spre moralitate, amestecul de realism și idealism, intimitate și idilism, lipsa pasiunii, tihna, sentimentul de satisfacție, gluma nevinovată, tradiționalismul și resemnarea, precizându-se că termenul Biedermeier a avut inițial un înțeles peiorativ.

Apelând la metodele comparatismului, dar și la unele investigații de ordin social-istoric, Virgil Nemoianu surprinde condițiile în care și-a făcut apariția epoca Biedermeier; e vorba de perioada de după 1815, care a resimțit din plin „șocul spiritual și social al epocii precedente”. După o perioadă de convulsii istorice, după un timp demonizat, ce reflectă mai curând dislocarea, ruptura și dezintegrarea, se caută acum spații securizante, integratoare, în care nevoia de confort ontic a ființei să fie satisfăcută. Aceste spații sunt: familia, casa, vatra, peisajele locale, apelul la „sensibilitatea feminină”, cultul principiului matern etc. Soluțiile pe care le întrevăd reprezentanții acestei epoci sunt menite așadar să reducă ponderea haosului și presiunea unui timp dizolvant, ca și eventuala disoluție spațială.

Virgil Nemoianu prezintă cinci categorii care sintetizează această nevoie de liniște, securitate și confort a unei lumi marcate de o epocă anterioară traumatizantă. Acestea ar fi: „marea ordine a imperiului și armonia universală”, „proiectele utopice și revoluționare”, stabilitatea (rezultată din potențialul de confort și progres al clasei mijlocii), empirismul și „specializarea într-un domeniu anume” și, în fine, dialectica individului (văzut ca sursă și perimetru al unor contrarii greu (dacă nu imposibil) de conciliat. Poate fi privit însă Biedermeier-ul ca o fază de degradare a romantismului, o etapă a slăbirii coerenței sale originare, de „îmblânzire” a intensității primordiale a H.R., a continuat el, a dezvoltat și extins nucleul romantismului de început, devenind, în acest fel, un „romantism relativizat și lipsit de vlagă”? Virgil Nemoianu deplasează accentul asupra relației dintre aparență și esență, dintre potențialitate și realitatea concretă, afirmând ruptura între ideal și concret în spațiul romantismului: „Putem spune că Biedermeier-ul (sau romantismul târziu) a reprezentat de fapt secularizarea unei secularizări. Șuvoiul energetic al renașterii totale, depline (care, după Abrams, era secularizarea modelului creștin), a fost curând domolit și readus în sfera posibilului. Exagerând puțin, am putea spune că, până la urmă, romantismul esențial nu putea suferi decât un proces al declinului și melancoliei, căci paradigma pură era imposibil de obținut. Romantismul trebuie să devină tăcere - sau adaptare. Orice romantism practic este un romantism târziu”. Biedermeierul poate fi perceput, pe de altă parte, și ca o tentativă de recul a ființei din fața unei realități agresive, sau măcar instabile, inconfortabile; utopia și idilismul cu amprentă utopică sunt astfel de modalități de retragere a indivizilor sau a colectivităților din fața unei istorii deconstructivă („idilismul, scrie autorul, oferă un context vizual și conceptual epocii Biedermeier, dând culoare acțiunilor sale, sau chiar tendințelor politice radical-naționaliste, democrate sau socialiste. Ele sunt angajate într-o lume a posibilului, într-o muncă de îmblânzire.”).

La nivelul unor specii literare și al unor categorii estetice, s-ar părea că tragicomedia și grotescul ilustrează în mod elocvent emergența epocii Biedermeier: „Transformările repetate ale comicului în tragic ilustrează imposibilitatea de a organiza lumea într-un mod coerent, după modelul H.R. (sau al romantismului esențial). Unitatea organică a lumii este iremediabil distrusă, iar o încercare de a face fuziunea între real și ideal e sortită să declanșeze dezastrul. Unica armonie posibilă în romantismul târziu este o microarmonie sau o armonie parțială - armonia familiei și a căminului, armonia unor grupuri sociale și a unor peisaje restrânse, armonia idealurilor dezrădăcinate sau pur și simplu armonia socio-politică a radicalismului - însă nu armonia H.R., cea care putea transcende contradicțiile și opoziția tragic-comic. Concepția Biedermeier despre lume va implica imaginea unei lumi dramatice cu o împărțire întâmplătoare a elementelor frivole și a celor serioase, ea având așadar o concepție fundamental comică. Tragedia va apărea din tendința de a vedea aceste elemente *organizate* într-o manieră inteligibilă.”

Demersul lui Virgil Nemoianu de a clarifica tendințele și aspectele legate de epoca Biedermeier, de a interpreta un stil romantic generat de o stare de criză se întemeiază atât pe observații de ordin sintetic, generalizator și integrator, cât și pe analize minuțioase prin care se încearcă ilustrarea apartenenței unor autori sau opere la această dinamică a „romantismului îmblânzit”. Iată de ce întreaga demonstrație a criticului comparatist are în vedere „un context pluralist” și propune „o gamă largă de explicații posibile asupra unui fenomen literar”. Din acest unghi, precizează autorul în *Postfață*, „întreaga producție literară a epocii ar putea fi descrisă satisfăcător printr-un set de mituri, imagini ascunse și mișcări psihologice” (căutarea tatălui absent, a moștenirii, parabola fratelui risipitor, prezența feminității absente etc.). Cartea lui Virgil Nemoianu despre epoca Biedermeier vine să demonstreze, în primul rând, complexitatea și diversitatea fenomenului literar romantic, ajustând unele concepții mai vechi sau mai noi și exprimând, cu spirit de finețe edificator, dar și cu analize riguroase, un punct de vedere viabil

asupra unei epoci literare „marginale”, imposibil de fixat într-o singură definiție. Virgil Nemoianu este, de asemenea, autorul unui studiu critic despre poezia lui Ștefan Aug. Doinaș, aplicat și riguros, cu numeroase puncte de vedere interesante despre lirica acestui reprezentant important al neomodernismului în literatura română contemporană.

Un eseu pe teme religioase, *Jocurile divinității*, nu exclude din investigație probleme ale culturii de azi, după cum *România și liberalismul ei* trece în revistă avatarurile ideii de liberalism în contextul civilizației române moderne. *Tradiție și libertate* (2001) e o carte care „tratează relaxat și senin subiecte care la noi vor stârni încrâncenări persistente, polarizează spiritele între autohtoniști și occidentalizanți, pro și contra americani, pro și contra religiei versus secularism în mileniu al treilea” (Monica Spiridon). Atras de problemele sensibile, de situațiile paradoxale sau de unele aporii ale receptării literaturii, Virgil Nemoianu a ilustrat cu strălucire comparatismul ca disciplină a conexiunilor și analogiilor esențiale dintre literaturi și culturi, din perspectivă diacronică și sincronică, într-un demers ce se revendică, în primul rând, de la o fundamentală nevoie de raționalitate a spiritului critic.

BIBLIOGRAPHY

Olimpia Berca, *Provincia literară*, Editura Eubea, Timișoara, 2008; Iulian Boldea, *Vârstele criticii*, Editura Paralela 45, Pitești, 2005; Ștefan Borbely, *Xenogramme*, Editura Cogito, Oradea, 1997; Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, Ed. Paralela 45, Pitești, 2008; Dan C. Mihăilescu, *Literatura română în post-ceaușism*, Editura Polirom, Iași, 2004; Gabriel I. Popescu, *Metamorfozele hermeneuticii*, Editura Paideia, București, 2001; Eugen Simion (coord.), *Dicționarul General al Literaturii Române*, vol. IV, literele L-O, Editura Univers Enciclopedic, 2006; Monica Spiridon, *Apărarea și ilustrarea criticii*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1996; Ion Stanomir, *Conștiința conservatoare*, Editura Nemira, București, 2004; Mircea Zăciu, Marian Papahagi, Aurel Sasu (coord.), *Dicționarul Scriitorilor Români*, vol. III, literele M-Q, Editura Albatros, București, 2001.

Acknowledgement: This paper was supported by the National Research Council- CNCS, Project PN-II-ID-PCE-2011-3-0841, Contract Nr. 220/31.10.2011, title Crossing Borders: Insights into the Cultural and Intellectual History of Transylvania (1848-1948)/Dincolo de frontiere: aspecte ale istoriei culturale și intelectuale a Transilvaniei (1848-1948)/ Cercetarea pentru aceasta lucrare a fost finanțată de către Consiliul Național al Cercetării Științifice (CNCS), Proiect PN-II-ID-PCE-2011-3-0841, Contract Nr. 220/31.10.2011, cu titlul Crossing Borders: Insights into the Cultural and Intellectual History of Transylvania (1848-1948)/Dincolo de frontiere: aspecte ale istoriei culturale și intelectuale a Transilvaniei (1848-1948).